

El mas com a element organitzador del paisatge de la serra de Mariola

Carlos Martín Cantarino

Departament d'Ecologia
Universitat d'Alacant
Campus de Sant Vicent del Raspeig
Apartat de correus 99
03080 Alacant

*...l'únic paisatge
un rierol d'imatges que
salten,
el camí al fons de
l'estimball.
Un mas, un gos que
borda, unes basses, ...
(M. Rodríguez Castelló)*

1. JUSTIFICACIÓ PRELIMINAR

En unes jornades dedicades al patrimoni arquitectònic del Parc Natural de la serra de Mariola, sembla convenient intentar justificar una aportació com aquesta, feta des del camp de l'ecologia. O millor, un aportació que, prenent com a base una sèrie de qüestions interessants per a l'ecologia, i que afecten l'habitatge rural, buscarà claus i dades en terrenys que habitualment no es consideren propis d'esta disciplina. Deien els pares de l'ecologia que aquesta és una ciència que, per la complexitat de les preguntes que es planteja, mai no hauria de tenir vergonya en buscar ajuda en qualsevol disciplina aliena. L'ecòleg rus V. Diozhkin fins i tot va arribar a definir l'ecologia, un tant jocosament, com la ciència de la *caça furtiva*. I un poc això, caçar en terrenys que no ens són propis, però que ens interessen per a les nostres qüestions, és el que intentarem fer ací.

I no es tracta d'un divertiment, ja que les preguntes que ens són més peremptòries, que més necessitem plantejar-nos per poder enfrontar el futur dels nostres espais protegits, són preguntes complexes. Tanmateix, ens falta capacitat d'integració. Ara que ja no tenim contacte directe amb el medi, les percepcions que la societat té de la 'natura', per exemple d'un parc com Mariola, provenen cada volta més d'allò que els especialistes ens en diuen. I això, a voltes, és molt empobridor perquè, com estem habituats a vore, cada especialista parla només de la seua especialitat, d'una part limitada de la realitat.

El problema no és ja que rebem visions parcials i inconnexes del món, com a trossos: si només aquest fóra el problema, bastaria amb arreplegar tot el que ens diuen, uns i altres, per a tenir una visió completa. Però resulta que hi ha una muntonada de coses que, per circumstàncies diverses, no ha entrat en el camp de ninguna disciplina, i per tant 'no existeix', no compta per a cap expert. Pensem-hi: en una visió caricaturesca (però no rarament real), els biòlegs només s'ocupen d'allò que hom diu la *natura*, els animals i plantes; els arquitectes i

tècnics del patrimoni construït, d'inventariar construccions i estudiar-les estilísticament, els etnògrafs i experts en patrimoni cultural, d'arreglar ferramentes velles i recopilar, en escrits o gravacions, les narracions sobre les seues utilitats en l'antigor. Però resulta que aquest acúmulo, per valuós que siga, no cobreix tot el que necessitem saber per a gestionar els paratges i, gosariem dir, ni tan sols cobreix els aspectes més importants, que rauen ara, malauradament, en terra de ningú.

De qui és competència, per exemple, el mas com a centre constructor del nostre paisatge, no merament com a construcció? Ara, de ningú; abans, del masero, el qual, precisament, és qui va organitzar i model·lar el paisatge que ara intentem estudiar, comprendre i gestionar. Però, curiosament, com que el masero no és un 'expert', no interessa gens el que pense. Però tot i que no interesse al món acadèmic, importa, i molt, perquè hi són algunes de les claus essencials per a la comprensió del sistema que ens hem compromés a mantenir.

Des d'una aproximació influïda, inevitablement, per l'ecologia, voldriem, més que dissertar, oferir algunes reflexions sobre aquests aspectes interdisciplinaris, o de terra de ningú, poc atesos. Aspectes que, pensem, són importants, i fins i tot transcendents, per al futur del Parc en una situació en què, malgrat allò que es diu, no està gens garantida la supervivència del paisatge tal com el coneixem.

2. EL MAS COM A INSTRUMENT ADAPTATIU

Sabem bé que el ser humà no està adaptat genèticament a cap dels medis naturals existents. No hi ha cap ambient natural que per sí mateix pugua sostenir la vida humana, ni tan sols aquells ambients tropicals en què, sembla, va tenir origen l'espècie; encara menys, l'ambient mediterrani de què Mariola forma part. Només gràcies a la seua capacitat intrínseca de modificar les característiques ambientals d'un entorn hostil el ser humà ha aconseguit d'habitar durant milers d'anys en el territori mediterrani. En un cert sentit, també altres espècies poseeixen una ecologia "modificadora": les formigues, per exemple, no poden existir sense construir formiguers. Però la magnitud dels canvis provocats per l'home és sempre enormement superior: implica quasi una subordinació del territori sencer a les necessitats de la seua supervivència. Ecologia, ací, vol dir sempre en una certa mesura ecologia humana, i no comprendrem mai els ecosistemes si no partim d'una comprensió de l'ecologia de l'home.

Allí on hi ha humans, doncs, el medi es sempre, en major o menor mesura, un paisatge modificat. I les modificacions sempre s'organitzen a partir d'un centre en el qual resideix la població humana: el seu habitatge, l'espai més profundament modificat d'un territori modificat. És el refugi des del qual l'home podrà intervenir en un entorn intrínsecament hostil, des del qual haurà de modelar-se per a permetre la supervivència. Així doncs, per a nosaltres 'natura' vol dir, sempre, per molt que ens auto-enganyem, un ecosistema modificat pels nostres avantpassats i gestionat des de, i mitjançant, un habitatge. En aquest, en la seua estructura, es reflecteix l'entorn, ja que s'ha creat per a defensar-se d'aquest i per a poder modificar-lo segons unes estratègies concretes. Flores Arroyuelo(1987) afirmava "*Sin duda alguna, de cuantos elementos aporta el hombre al paisaje, el más definitorio de su ajuste a la tierra en que vive lo constituye la casa*"

Així, no hem de caure en determinismes. La casa no revela el medi natural, és clar: revela més aïna, la forma concreta, entre les possibles, amb què el ser humà s'hi adapta, la qual depèn no tan sol del medi sinó també d'una herència cultural. A la comarca de Mariola, l'habitatge rural

es denomina tradicionalment “mas”. El mas, per tant, és la ferramenta adaptativa fonamental del ser humà en estes terres i el centre de la activitat modificadora de l'home, el punt des del qual hi ha actuat. La vessant antròpica del paisatge de les nostres terres troba, doncs, el seu nucli primordial, la seua clau interpretativa, en el mas.

3. LA DUALITAT CAMPEROLA: LA INFLUÈNCIA ECOLÒGICA DE LA PRESENCIA DE L'AMO, DE LES CIUTATS I DE L'ESTAT

Si el masero, val a dir el grup familiar del mas, és la unitat adaptativa, convé no oblidar que aquesta unitat no actua, no pot actuar, aïllada. La unitat familiar (la del masero en aquest cas) és una peça en un engranatge molt més ampli. Determinats trets paisatgístics no són explicables per aquesta necessitat d'adaptació de la unitat familiar masera, sinó que rauen en la influència de les estructures socials en què s'integra el mas. I aquestes, doncs, es reflecteixen, a voltes de manera aclaparadora, en la seua estructura arquitectònica, com veurem.

Típicament, el masero és un mitger, no és propietari. Siga quin siga el tracte de mitgeria, l'amo, que típicament viu en un poble o ciutat, s'emporta sempre una bona part de la producció mercantilitzable del mas. El masero, en tant que camperol, busca el màxim grau possible d'autosuficiència alimentària, però sap que, a més, ha de satisfer unes càrregues tributàries (a l'amo) i comprar certes coses que no pot produir en el seu mas. Necessita doncs diners, i sap per això que una part de les seues collites ha de poder transformar-se en diners, és a dir, que han de ser mercantilitzables. Tan sols aquestes coses, en el fons, interessen els amos, i d'aquí que les decisions de gestió de la finca vinguen determinades per els interessos de l'amo (i també per imposicions, directes o indirectes, d'allò que anomenarem *Estat*, els poders públics). Aquesta dualitat (búsqueda d'autosuficiència, per una banda, i necessitat de produir coses mercantilitzables, per l'altra) és el tret bàsic que defineix el *model productiu camperol* (Toledo, 1993). Un mas no haguera produït tant d'oli, tant de blat, no haguera fet tantes de les coses que ara vem normals en el paisatge d'un mas, si no hagueren existit aquestes jerarquies per damunt del masero. Els amos volen collites mercantilitzables, no les fruites o verdures peribles que constitueixen la base alimentària dels maseros. La transformació del paisatge així va més enllà del que seria estrictament necessari per al manteniment del masero, ja que aquest ha de produir també per al manteniment de les ciutats i de sectors socials no camperols.

No podem entendre un mas si no el considerem alhora com a part d'una xàrcia urbana. També, com a unitat sotmesa a imposicions d'un Estat. Ara, amb la declaració de Parc Natural, la presència d'aquest *Estat* s'ha fet encara més determinant, amb un seguit de constriccions no sempre compreses pels últims maseros, però que determinen en bona part què s'hi pot i que no s'hi pot fer. En general, doncs, els masos reflecteixen, a voltes d'una manera aclaparadora, la integració passada i present de la unitat camperola en unes xàrcies socials més àmplies. Per a un ecòleg del paisatge, aquesta situació es tradueix en l'existència al mas trets paisatgístics que corresponen a escales espacials més àmplies. Dit d'una altra manera: a la solitud del mas, del seu paisatge, la presència de les cases burgeses d'Alcoi o, ara, del funcionament peculiar de les oficines burocràtiques de València, o de més enllà, es fan palesos per a qui hi mira amb atenció.

4. L'ECOLOGIA DE LA FITA

Si miràrem el paisatge des del mas, com el mirava el masero, la primera cosa que tindriem en compte seria fins a on arriba el seu territori, el terreny de què disposa i amb el qual ha d'enfrontar-se. I això té una importància ecològica considerable, perquè el territori de cada mas és (va ser) la unitat de gestió del territori, segons aquella idea que hem expressat adés que l'home s'adapta al medi, és a dir, sobreviu en ell, mitjançant modificacions paisatgístiques. La família del masero ha de sobreviure amb els recursos proporcionats pel territori controlat, i per tant aquest s'ha modelat per a permetre la supervivència de la unitat familiar. Si parlem amb gent del terreny sobre una zona determinada de Mariola, abans o després eixirà en la conversa alguna referència a fites. Sorprenentment, situats ja en un Parc Natural, ningú no estudia aquestes ratlles, malgrat la importància que ara donem als límits de gestió de l'espai protegit (a voltes, la diferència entre el manteniment, si fa no fa, de la qualitat ambiental i la possibilitat, creuen alguns, de fer barroeries urbanístiques). Per al masero ja no era la possibilitat d'especular, sinó de sobreviure i per tant, si oblidem les fites tradicionals, se'ns escaparà un dels trets que han determinat la seua configuració, eixa configuració que ha permès que ara siga 'parc natural'.

No coneixem estudis en què el paisatge del mas es lligue a la extensió del territori disponible. Tampoc no coneixem estudis en què el mas, com a construcció adaptativa, es pose en relació a les característiques concretes que s'han imposat a cada finca, les quals al seu torn han de venir relacionades amb l'extensió gestionada i les seues possibilitats naturals (pendents, orientacions dominants, característiques del sòl, etc.).

Per altra banda, hi ha tipus ben diferents de límits. Les fites assoleixen un sentit especial quan marquen un límit, no únicament entre dues propietats, sinó entre diferents tipus de propietat, per exemple, entre el territori del mas (propietat privada) i el d'una muntanya pública. S'ha destacat moltes voltes com l'aparició de la figura de la muntanya pública (a partir del segle XIX), en substitució de l'ús comunal que abans es feia dels recursos de la forest, marca un moment clau en la vida camperola. La sustracció d'immensos espais a la disponibilitat del camperol s'ha considerat sovint un dels primers atacs al sistema de vida tradicional. I així aquest tipus de ratlla sol marcar diferències notables en l'estructuració dels mosaics paisatgístics d'espais contigus, malgrat les similituds físiques. Això s'ha comprovat en alguns estudis fets an altres llocs (Crow et al., 1999), estudis que haurien de mamprendre's en les nostres terres si volem comprendre els factors determinants dels nostres paisatges.

Precissament per aquesta importància, la fita, no cal dir-ho, es carrega també de sentits simbòlics i es procura que destaque més enllà del que siga estrictament necessari. A això es deu de vegades la presència en les ratlles d'elements que ara ens poden resultar colpidors.

Un exemple: en aquests moments en què es parla sovint dels 'arbres monumentals', en què tant de relleu se'ls dona, amb major o menor eficàcia, ens falta una reflexió sobre les raons que permeten l'existència (la pervivència, més àina) d'uns tals elements. Com a símbol d'una certa manera d'entendre la conservació (la de preservar coses, no funcions, i si es possible en ecomuseus o espais tancats, on no molesten), les no sembla interessar com s'integren en el sistema viu, funcional del món rural. Perquè si un arbre ha arribat a ser 'arbre monumental', si se l'ha deixat créixer fins atényer aquest categoria, en el nostre medi antropitzat, on tot s'utilitza, alguna funció devia acomplir a ulls dels camperols. Una funció possible és la de produir ombra, bé a les persones, en l'espai exterior de la casa (lloc privilegiat dels arbres monumentals), o bé als animals, per exemple en els sesters. I una altra, la que ara ens

interessa, és que poden ser una fita viva, un element indicador d'un ratlla, i per això se'ls ha respectat durant segles. No són escassos els arbres, més o menys monumentals, que destaquen en el nostre paisatge precisament perquè se situen en límits de propietats. I això ens mostra de nou la importància que el masero ha donat al coneixement clar de les fites.

5. ELS CAMINS

La senda, el camí, per molt que ens parega irrellevant, és l'indicador màxim de fins a quin punt els nostres sistemes 'naturals' són sistemes humans. Imaginem que fins i tot en les tribus més primitives, en la selva, en el desert, el territori humà es una xàrcia de sendes. Tota comunitat necessita sendes. L'home no camina “camp a través”, travessant la malesa, més que en ocasions excepcionals. Abans que tot l'home, és constructor i trepitjador de camins

Ecològicament podem considerar els camins com els conductes pels quals es canalitza la majoria de la producció primària de un ecosistema controlat per l'home. I si l'home organitza el paisatge en el seu interès, és a dir, per tal d'aprofitar al màxim la seua productivitat, això vol dir que procurarà que la major part de la productivitat del eco-sistema circule per les seues vies. El mas imposa camins a través del territori i, alhora, és dependent d'ells. I les jerarquies de camins, sendes i senderoles no deixen de ser expressió de les jerarquies funcionals que afecten el mas. És significatiu, en efecte, que tinga major importància (o grossària, o entitat, o visibilitat), el camí que lliga el mas al món exterior, a la ciutat, diguem-ne, que les que lliguen les diferents zones del territori que trepitja el masero tots el dies.

El fet intrínsec humà que la seua força modificadora i la seua activitat de transport de biomassa discórrega normalment per sendes i camins fa que calga conèixer la distribució d'aquests elements lineals a l'hora d'intentar entendre l'estructuració dels paisatges humanitzats (o siga, a efectes pràctics, almenys a les nostres terres, de tot paisatge). Així, la distribució de taques de vegetació troba en la forma de la xàrcia de camins un element explicatiu tan important o més que l'orientació, pendent, altitud i els altres factors habitualment considerats pels ecòlegs. Això és fàcil de comprovar en les fotografies aèries, on taques de matollar o pastures entre una matriu d'arbrat solen implicar una senda o camí que les connecta amb els espais agrícoles del mas. Les activitats de carboneig, per exemple, eren impossibles sense una connexió amb camins, de vegades construïts ex profeso, les restes actuals dels quals venen associades, doncs, a una estructuració típica de l'arbrat.

Ja hem dit abans que per al ser humà tot cobra significats simbòlics més enllà del sentit funcional. Així certs camins d'entrada a masos senyorívols venen reforçats per ringleres d'arbres com xiprers o pins, o elements constructius: creus, bancs, etc., com a connotadors del relleu social dels propietaris. Però també els camins més modestos o funcionals presenten normalment elements simbòlics d'aquest tipus, potser més subtils. Fins i tot podríem considerar que és rar que un camí antic, tradicional, no compte amb elements simbòlics que el reforcen. Les pistes i camins recents, sense tradició, solen identificar-se, de fet, per una significativa mancança d'elements antròpics, per una estranya monotonia cognitiva.

Els camins són un gran patrimoni cultural, vivencial, com a expressió de la transformació humana del paisatge, i com a tals haurien de ser protegits, al nivell d'altres construccions humanes. El territori s'identifica, es reconeix, no ho oblidem, per masos i per camins. Sense ells, ens trobaríem en un món incomprensible, inidentificable.

6. EL MAS COM A HABITATGE DE LES PERSONES

El fet que les sers humans tinguem la necessitat de construir-nos allotjaments, revela, en primer lloc, la nostra inadaptació a l'ambient, al mediterrani i a qualsevol altre, Però fixem-nos que aquesta *inadaptació* no és conseqüència tan sols d'un medi físic inhòspit. Ni tan sols allí on el clima ho permetria, les persones dormen a l'aire lliure. Almenys es fan una cabanya, una barraca, o un simple tancat. La inadaptació, la necessitat d'habitatge, no es deu tan sol, gosariem dir, a una inadaptació climàtica, sinó a una inadaptació general, fins i tot cognitiva, una necessitat atàvica de protecció. Tot ser humà vol un cert recés, un centre d'arrelament, un espai propi, més que siga simbòlic, per a sentir-se *a casa*. I des d'aquí, realitzar la seua tasca transformadora de l'entorn. On es localitzen, i perquè, els habitatges, acaba sent un factor clau per a la comprensió dels paisatges.

La localització del mas depen, en primer lloc, d'un element vital, potser el més urgent per al ser humà: l'aigua, però l'aigua potable, la qual cosa vol dir una font, o alcavó, o almenys un pou. Si en un territori no existeixen disponibilitats hídriques naturals, s'haurà de recórrer a un aljub per arregar l'aigua de pluja. I en aquest cas, la situació al peu d'una vessant (d'eixes lloques que protegeixen per darrere el mas dels vents del nord) resulta favorable, perquè aquesta vessant, adequadament netejada, serveix com a àrea de captació. En cas extrem, si ni tan sols això és possible, l'aigua es pot arregar de la teulada, des d'on les canals que baixen per les parts la porten a un dipòsit d'aljub al mig del pati. Però aquest sistema és més aïna complementari en el nostre territori i, en qualsevol cas, quan es presenta, podria indicar una colonització relativament recent.

Hi ha altres factors que influeixen en la localització del mas i que es buscaran en un radi prudencial des de la font o brollador. Així, s'estima una posició relativament elevada, de bona visibilitat, que permeta observar la major part possible del territori gestionat. Pel que fa a l'orientació es prefereix l'orientació sud o llevant de la façana, i en relació amb això hi ha una certa tendència també a situar la casa, quan es pot, al peu d'una lloma o vessant que protegeix per darrere la casa dels vents del nord, és a dir, a situar la casa contra una vessant de solana.

Constructivament, l'edifici, com es esperable en cultures camperoles, utilitza els materials que el masero té a l'abast. Els murs són de pedra, bastant grossos normalment, i estan referits o eixalbats a l'exterior. Les cobertes són sempre teulades. No hi ha terrasses. Es percep també una certa tendència a economitjar la fusta, utilitzada pràcticament tan sols en bigues i jàssenes i en portes i finestres. La porta principal és ampla perquè hi puga entrar el carro, bé que de vegades aquest compta amb un espai annex.

En molts masos existeixen estances dedicades als amos, i aleshores l'estructura del mas presenta una clara diferenciació aquestes estances i les dels maseros. Les primeres, que s'ocupaven quan els propietaris visitaven el mas (ja que no solien habitar-hi), ocupen normalment la primera planta i venen marcades a l'exterior per detalls ben reconeixibles: presència de balcons amb baranes de ferro forjat, major amplària de les finestres o fins i tot motius ornamentals.

7. EL MAS COM A ORGANITZADOR DEL PAISATGE

En l'estructuració del territori del mas (per tant, del paisatge de Mariola) intervenen factors dependents del medi físic (l'orientació, el pendent, l'altitud, la natura del terreny) i factors relacionats amb la situació de l'habitatge. I és que, una volta fixada la posició de la casa, aquesta es converteix en nucli estructurador de l'espai, hi imposa una sèrie de cercles concèntrics de característiques diferenciades i que tenen la casa com a centre. Distingirem:

- L'espai domèstic interior (la construcció)
- L'espai domèstic exterior
- La horteta i bancals de fruiters (cultius peridomèstics)
- Els cultius extensius
- La forest (el *monte*)

7.1. L'espai domèstic interior

La llar

La llar és l'estòmac del mas, el seu nucli. Per ací passava, d'una manera o d'una altra, bona part de la productivitat primària i secundària del paisatge gestionat per cada mas. Més encara, per ací ha de poder passar una part significativa de tal productivitat si es vol que l'ecosistema construït al seu voltant siga, si fa no fa, perdurable. Perquè, com repetim, sense maseros vius i actius, no hi ha paisatge. I com que el paisatge de les nostres terres ha romàs viu durant segles, hem de deduir que a la llar s'han pogut satisfer, si fa no fa, les necessitats tròfiques mínimes de la família camperola. Analitzant doncs, el que s'ha cuinat a la llar, podríem comprendre millor el territori del mas, els seus problemes i condicionants estratègics. La dieta del masero, la cuina tradicional, reflecteix tot un paisatge.

També ens falta, més enllà dels receptaris de cuina tradicional (que donen, però, informacions ben valuoses), un estudi sobre la verdadera cuina del mas, sobre allò que, de veritat, es cuinava a la llar en el seu ambient, en cada estació. Tanmateix una cosa és segura, i es dedueix d'eixos mateixos receptaris: si n'eliminem els plats de festes especials o propis més aïna per a servir als senyorets quan visitaven el mas, la dieta del masero era profundament vegetal, basada en cereals i llegums, adobades, si de cas, amb un tros de cansalada o algun embotit; també en una gran varietat de verdures segons les estacions, incloent-hi verdures espontànies, com ara lletsons, bledes, camarroges, roselles o conillets.

Una dieta vegetal implica una gran producció de deixalles en forma de corfes, pellofres, fulles inútils, parts dures, etc. (l'home no pot digerir els materials cel·lulòsics que acompanyen inevitablement els productes vegetals), deixalles que no existeixen en el cas de dietes més carnisseres. I això no deixa de tenir relleu per a l'economia del mas, perquè les restes vegetals no són *deixalles* en el món del masero, sinó que són més aïna recursos que van directament a corrals, quadres, porqueres i galliners per a l'alimentació dels animals. Hi existeixen, doncs, unes possibilitats que no existirien si els hàbits alimentaris foren diferents. La presència d'animals domèstics és una bona estratègia per a aprofitar una part tan important de la productivitat primària de l'àmbit de l'agrosistema que altrament es perdria.

La llar es troba normalment en una estància àmplia front a la porta, en posició interior, sense finestres. En un costat trobarem el canterer, on la masera du tots els dies l'aigua de la font. A

l'escudeller (lleixa formada per la gran biga de la campana de la ximenera), o penjats a les parets, la varietat de cassoles, olles, pitxers, plats, setrills, morters, paelles, cullerots, graelles, ganivets, ... també reflecteixen la varietat de productes del territori i la voluntat de diversificar al màxim les maneres de preparar els ingredients disponibles (eixa inevitable tendència humana a la diversitat!).

Al costat de la llar, baix la mateixa campana de ximenera, està normalment el forn, la primera expressió de la base cerealística de la nostra cultura (que és una cultura del pa, del pa cuit) i, per tant, del nostre paisatge. Els cereals no són, en principi, elements originaris de la nostra flora, però adquireixen un relleu enorme des del moment que el paisatge s'humanitza. I lligat a tot açò, està la presència central del forn, i d'atifells com les pasteres o les llandes. Aquestes darreres ens suggereixen de seguida la sorprenent diversitat de *coques* que ha ideat la nostra tradició. Com els italians meridionals, som una cultura de coques, bé que allí les anomenen *pizze*. (A propòsit: quan tindrem un bon estudi sobre les varietats de coques de les nostres terres?). És ben significatiu que la llanda de verdures fetes al forn s'anomene '*rinyons de masero*'.

Per a evitar crítiques des del camp de les ciències socials, reconeixem que menjar, per a l'home, no és únicament una activitat tròfica, sinó l'activitat social per antonomàsia. Així, la llar és també la part de la casa en què els lligams socials es reforcen. La llar és el lloc *d'estar*. En la seua estructura, amb la seua amplitud, les seues bancades manifesta aquesta funció no únicament tròfico-culinària, sinó també social, de reunió del grup. No únicament s'hi xarra, també s'hi transmeten coneixements, històries, la memòria local, una determinada manera d'entendre el món i els seus misteris. Alhora, es fan també faenes variades: reparar atifells, treballar espart.

A la vora del foc es passen, per exemple, les llargues vetles d'hivern, tornats els maseros i treballadors de les faenes del camp. La llar es carrega aleshores de significats emotius i simbòlics, que no deixen de tenir el seu significat ecològic. La nocturnitat és propícia a les divagacions fantàstiques. A Itàlia, per exemple, Carlo Lapucci ha escrit *Il libro delle veglie*, el llibre de les vetles. Ací, òbviament no tenim res semblant, tot i que la rondallística local (de seguida ens ve a la ment l'obra d'Enric Valor) ha de posar-se en relació, en bona mesura, amb aquest ambient. Per a qui resulta atraent considerar la relació de les coses amb el seu ambient, seria estimulants que no únicament s'arreglessen contalles, sinó que se situaren, que es donara idea dels llocs i moments on adquirien el seu sentit. Per exemple, del seu paper en la vida del mas.

Cambres, pallisses i cellers

És productiu considerar que, primàriament, el mas, a més de ser un habitatge, és un magatzem. En altres cultures i circumstàncies, les sitges o magatzems del cereal, o les pallisses, són construccions independents, fins i tot comunals, més imposants fins i tot que els habitatges humans. Però a Mariola, en principi, cada mas emmagatzema en el seu interior els seus productes. I amb una tendència econòmica molt característica devers la consecució de volums compactes, es procura evitar que aquests estances d'emmagatzematge formen mòduls independents; és a dir, es busca la integració de magatzems i habitatge en un únic cos arquitectònic.

Tampoc no tenim cap estudi ecològic sobre la funció emmagatzemadora del mas, tan lligada a la productivitat primària del territori, és a dir, tan interessant per a les coses de què parlen els

ecòlegs en estudiar els ecosistemes. Tanmateix no es podria dubtar que productivitat del territori controlat té quelcom a veure amb la grandària de cambres o magatzems i, per tant, amb la grandària del mas com a construcció. Llavors, hauriem de relacionar la sorprenent amplitud de les estances d'habitatge (a la planta baixa i primer pis), no amb un gust estrambòtic per l'espaiositat, sinó per una necessitat imposada per la grandària de les cambres i, en el seu cas, dels cellers (i, per tant, del tipus de territori que cada mas gestiona) (veure Vila, 1980).

Les cambres són magatzems situats en la planta superior, baix la teulada, ben airejats, mentre que els cellers són soterranis i busquen la frescor, amb finestrons de ventilació situats arran de terra. També la pallissa se situa en un lloc alt a fi que la humitat no afecte la palla guardada després de la batuda, per a l'alimentació del bestiar durant els mesos següents, especialment a l'hivern, quan no tindran pastures fresques. Una finestra més gran, amb corriola, permet de pujar-hi la palla i els productes que s'hi emmagatzemen. Sovint, una altra obertura comunica la pallissa amb el corral. A les cambres, a més dels productes agrícoles cereal, es guarda una gran quantitat de coses de poc ús o d'ús limitat en el temps: ferramentes com falçs i corbells, forques de batre, romanès i garbells, cabassos, corbos, caragoleres i aixàbegues, etc, etc. També aliments que han d'assecar-se o mantenir-se airejats: melons de l'any penjats d'una corda, panís, bajoques o tomaques seques, ... O les llavors de certs conreus. O les herbes medicinals: camomil·la, rabo de gat, flors de malva,.... Un muestrari ver de la diversitat biològica i cultural de l'entorn. Les cambres com a veraders museus eco-etnològics del Parc...

Alguns masos disposaven d'almàssera pròpia per l'elaboració de l'oli, tot i que abunden en la comarca les almàsseres on les finques de la rodalia portaven les olives per a la mòlta. Més normal, potser, haja sigut comptar amb cups modestes per a fer el vi. Tot mas, en qualsevol cas, disposava de cellers, magatzems més o menys soterranis, on es disposaven gerres on emmagatzemar estos productes per al consum propi, després de la venda dels excedents, i tota una varietat de productes que, més que airejar-se, necessitaven frescor.

El corral i els altres espais domèstics destinats als animals

El mas no és únicament habitatge de persones, sinó també d'animals. Perquè la forma peculiar d'adaptar-se al medi és, podríem dir, conjunta: s'hi adapta un grup de diverses espècies, cap de les quals no ho haguera aconseguit pel seu compte. El ser humà, a soles, sense eixe grup d'espècies animals que l'acompanyen, no haguera reeixit a sobreviure, o no ho haguera fet de la manera en què ho ha fet ni, per tant, no haguera creat el paisatge que ara coneixem i volem conservar.

No hi ha, doncs, un mas sense corral, com no hi ha a les nostres terres agricultura sense ramaderia, val a dir, no hi ha supervivència sense ramat. En certa manera, com el blat, el ramat té un caràcter dual per a l'economia del masero: autoconsum i comercialització. Però en aquest cas de productes distints. Una de les produccions ramaderes li és pròpia; en te domini ple, i no és banal: el fem. Aquest es dirigeix a mantenir el sistema, a garantir la perudració del mas. Les altres produccions cobren més sentit quan pensem en els condicionants socials a què es veu sotmés, és a dir en les diferents escales socio-econòmiques en què s'integra el mas: és el cas de la carn (alguns voltes la llana, la llet i els seus productes), ja que el masero a penes consumeix la carn del seu ramat i la dedica més aviat a obtenir diners.

Comencem pel fem. El fem és una peça clau del sistema ecològic, perquè el masero sap que necessita aportar als camps una *força* nodriu que se'n va amb la retirada de cada collita i que

es conté en el fem. Ens equivocaríem si pensàrem que la funció del corral és només protegir els animals durant la nit. Ja fa temps que els llops han desaparegut de les nostres serres, però el corral ha continuat sent funcional. Perquè una de les seues funcions, gens menyspreuables, és la d'acumulador de fem. Certament, els corrals de serra o les mallades, utilitzats sobretot a l'estiu, també proporcionarien acúmuls de fem. A les èpoques de femada, i abans que es poguera usar, el fem devia traure's dels corrals i quadres i posar-se a l'aire lliure en muntons, en les rodalies de la casa, a fi que fermentara. Des d'ací es portava després a l'hort o els camps.

L'altre producte important dels nostre ramats ha sigut la carn, però en aquest cas, com deiem, la seua funció ve més vinculada als lligams exteriors del mas. La dependència del masero respecte d'un determinat ordre social, eixa dualitat típica de tot camperol entre la búsqueda d'autosuficiència i la inevitabilitat de les imposicions exteriors, es palesa significativament en què a penes taste la carn de les ovelles i cabres que cria. Aquesta és una característica bastant general dels sistemes camperols mediterranis. Per al masero, el ramat és, sobretot, diners, no aliment, i els dobles sentits ramaders i econòmics de paraules com *ganado*, *cheptel*, *capital* ho indiquen amb claritat. Ja diem que l'amo s'interessa tan sols per productes traduïbles en diners, i per això té interès especial en el ramat, del qual s'endurà una certa part. Però la resta, la que quedarà al masero-pastor, serà per a aquest, degut a la seua estratègia intrínseca de supervivència, no un recurs tròfic, sinó sobretot un recurs intercanviable per diners, un *capital* que assolirà importància decisiva en moments de necessitat. Llavors, la venda de corders o cabrits aportarà els diners necessaris per a continuar vivint.

Aquests ramats són un dels lligams més importants entre la part inculta del mas (o del territori que usa), és a dir, el *monte*, i la resta del sistema creat pel camperol. Quasi podríem dir que ovelles i cabres són l'estratègia bàsica del masero per a aprofitar la productivitat primària de matollars i herbassars incults que les persones altrament no podrien utilitzar. La biomassa de la vegetació natural es converteix així en carn, llet o llana (o millor dit, en diners), i els nutrients que s'hi contenen (nitrogen, fòsfor, potasi) poden transportar-se, mitjançant el fem, als conreus. Així, la forest, el pinar o matollar, resulten peça bàsica de la sostenibilitat del mas, i no tan sols un espai marginal.

Ens enganyem, però, si pensem que el ramat es manté només amb les pastures dels espais incults. L'alimentació del ramat al llarg de l'any requereix unes coneixences que permeten el pastor de suplir les mancances estacionals de pasturatge. I ací, el corral es converteix en element clau: el pastor portarà hi tota mena de productes vegetals, provinents dels cultius o naturals: fulles d'olivera, figuera o almetler, o de freixes, carrasques o coscolles, o palla i canyes de panís, o mates de faves, cigrons, etc. (Seguí, 1999). De nou, s'intenta que la major part possible de la matèria vegetal del paisatge, de la productivitat primària dels ecosistemes integrats en el sistema funcional del mas, pugui ser aprofitada.

De tot això se segueix que els tipus d'ovelles i cabres més característiques del mas siguin aquells ben adaptats a un alimentació en la serra, a ser frugals i resistents, a produir més carn que llet. La cabra blanca valenciana o l'ovella roja, per exemple, són races autòctones que van acomplir un paper bàsic en el funcionalisme del mas i que ara estan més amenaçades d'extinció que molts dels animals legalment protegits.

La quadra, l'espai dels animals de tir, companys d'esforços del camperol, és un espai diferenciats del corral de bestiar menut. Cavalls o matxos necessitaven una entrada distinta a la del bestiar caprí o oví, no únicament per la major alçària, sinó perquè entraven a l'edifici

ensems amb el carro. Així, aquesta entrada es fa sovint per la porta principal de la casa, passant per l'espai humà. Les quadres, a més, són distintes dels corrals d'ovelles i cabres per l'estructura dels menjadors, per la presència de diversos objectes, com colleres i albardes i altre accessoris de trageria. El seu ritme vital, a més, és diferent, lligat directament a les faenes de llaurança i transport del masero.

Perquè masero i animals de tir estableixen unes relacions, fins i tot emotives, que mai no s'establirien amb el ramat caprí o oví. Els músculs del matxo i del masero són la força modificadora del paisatge, *civada* i pa transformats en energia. Ací, en les ombres de la quadra, ha reposat el motor creador de bancals, de substitucions de vegetació, de transport de producció cap als mercats exteriors, de la verdadera construcció adaptativa del paisatge. És a dir, de les faenes de què el masero sempre ha sentit més orgull. No és estrany que un tret típicament humà com el gust pels detalls decoratius, es considere apropiat per a referir-lo a cavalls, matxos i ases, i així sovint s'ornamenten els atifells propis de les cavalleries.

Com comentarem després, una part del paisatge del mas, possiblement aquella ara més esvaïda (igual que aquest món de la quadra ha estat un dels espais de la casa menys perdurable en els moments actuals), corresponia a les necessitats de manteniment de les cavalleries. En concret, l'ús dels bancals marginals per al conreu de civada (ordi), farratges i altres collites menors. La garrofa, sustent bàsic de les cavalleries a zones més meridionals o costeres, no ateny a penes importància a la nostra comarca perquè el garrofer és un arbre termòfil que no resisteix els nostres hiverns. No exagerariem si plantejàrem que la mancança de garrofers és un tret diferencial de primer ordre entre les terres de Mariola i, per exemple, del Camp d'Alacant, que obliga a organitzacions del paisatge molt distintes.

La porquera és un espai més intern, ben definit, una mena de tancat d'obra en un racó dels corrals. Cada mas criava normalment un o uns pocs porcs amb vistes a la matança d'hivern, el gran moment carnisser del cicle camperol, el qual, per això, es cobria de connotacions festives. Perquè el porc, a diferència de cabrits i corders, si proporcionava una part més substancial de la dieta de la família del mas. Però no tant de les parts més magres i valuoses, com els cuixots, sovint venudes per a obtenir diners, o ofertes a l'amo, segons els tractes de mitgeria que s'hi establiren, sinó del greix i la corada. La cansalada, les llonganisses, botifarres, blanquets, poltrot, ... La tradició dels embotits, típica de les societats camperoles, indubtablement també de la nostra, ha de buscar-se ací, en esta necessitat de conservar parts tan peribles.

Front al ramat de cabres i ovelles, el paper ecològic del porc no ha rebut a penes atenció. Tanmateix, l'alimentació del porc hauria també d'estudiar-se com a mecanisme d'aprofitament de matèria orgànica i transformació en carn i greix (així ho apunta Cebrián Gimeno, 2005). Tanmateix, és clar que la dieta del porc no podia ser satisfeta únicament amb rebujos, sinó que havia de ser completada amb collita, especialment amb farina de *civada* (ordi) (vore els articles arrellegats a RVF, 2004; o Cebrián Gimeno, 2005). Però això, com en el cas de les cavalleries, permetia aprofitar terres poc idònies per al blat o cultius més productius, eixos bancals marginals que, desfet el sistema tradicional, van ser els primer en passar a formar part del pinar o matollar, tan estimat pels nostres conservacionistes. I tanmateix, aquesta massiva recolonització del pinar o argilagar ha significat la desaparició d'espècies cultivades ara, estes si, en clar perill d'extinció a casa nostra.

El galliner no ocupa una part massa important dels corrals, i tanmateix trobem ací un element crític per a l'economia de la família, per a la perdurabilitat del sistema del mas. Si el ramat

cabrum i oví són una de les reserves de capital bàsiques del mas, els productes del corral són, diguem, els productes mercantilitzables d'ús més quotidià. Quan el mas (ací la masera) necessitava diners per comprar alguna cosa, es venia algun pollastre o algunes dotzenes d'ous.

El galliner és un altre dels destins dels productes i subproductes cerealístics, sobretot el segó, ocasionalment productes com la civada (ordi) o el panís o dacsca. També de tota classe de restes alimentàries. Més tard s'hi afegeixen els conills, l'últim animal domèstic que s'incorpora, ja en èpoques recents, a la fauna domèstica del mas¹. El conill, tanmateix, es va integrar bé en el sistema del mas perquè permetia un fàcil aprofitament de tota mena d'herba i porporcionava un recurs càrnic barat.

Amb **el colomer** també es diversifiquen, segons la tendència innata del camperol, els recursos alimentaris. El colomer ocupa un espai de la part alta de la casa, orientat comunament a migdia. En bona mesura, els coloms s'alimenten pel seu compte i necessiten escasses atencions. Però un colom o dos de tant en tant suposava un suplement proteínic gens menyspreuable en la dieta camperola, poc carnissera, com dèiem, a més de poder-se vendre quan feien falta diners. Els excrements eren també molt estimats per a femar hortes i cultius. Quan l'entorn no proporcionava alimentació suficient al colom, el masero o masera hi aportava altres recursos. Cultius ara quasi desapareguts, com els edros, tenien sentit quan es mantenien els colomers. De nou, la decadència del sistema camperol va en paral·lel amb pèrdua de biodiversitat.

7.2. L'espai domèstic exterior

Un dels aspectes de la vida del masero que més se'ns escapen ara, quan el mas ja no és un organisme viu, és la quantitat de coses, d'esplai i de treball, que abans es feien a l'aire lliure, en aquest àmbit casolà que s'esten, predominantment, davant la façana principal. No existia aleshores el concepte d'àmbit domèstic com allò tancat dins dels murs de la casa: tan domèstic com les estances és l'espai exterior. Tot mas té davant un replanell bastant ampli, i abans hi eren presents sempre nombrosos objectes que palesaven el seu ús quotidià. Podriem pensar, de fet, que l'orientació meridional o oriental de la façana no es deu tant a l'interès en calfar l'interior del mas, com a l'interès de crear un espai exterior acollidor, assolellat i protegit dels vents del nord per l'edifici. A aquest respecte, es pot observar com molts masos tenen davant la casa arbres caducifolis, a fi que no disminueixen la insolació d'aquest espai durant l'hivern, mentre que els pins, perennifolis, se situen en els laterals o darrere del mas, tot creant així una zona fresca per a l'estiu, però no utilitzada a l'hivern. El parral, com a caducifoli, a compleix també de la mateixa manera aquesta funció

L'era és un lloc diferenciat de treball a l'exterior, bé que, de vegades, pot trobar-se a una certa distància de la casa. Aquest replanell arrodonit és testimoni, ensems amb el forn i la pallissa, del paper central de la dieta cerealística en la nostra cultura, és a dir, en el nostra forma d'adaptar-nos al medi. Interessava, és clar, que l'era estiguera el més a prop possible de la casa, però suficientment separat de l'espai de les altres activitats perquè no hi aplegara la pols i molesties pròpies d'aquesta activitat. Així, darrere de la casa és una localització habitual. La batuda, de fet, és un dels períodes en l'any del masero de treball més intens i esgotador, en la qual tota la família (incloent la força dels matxos), i fins els veïns, havien de col·laborar. I els sacs amb el gra, i la palla, havien de transportar-se després a les cambres del mas. Alhora,

¹Mencionarem que alguns masos de la contornada de Mariola incorporen també recentment els conillets d'Índies o cobaies al corral com a recurs tròfic (no ens consta que mercantilitzable). Segons contem, la paella de conillet d'índies és ben bona.

l'era havia d'estar en un lloc ben airejat, per la qual cosa convenia que estiguera en alt. L'ombra dels arbres era necessària de tant en tant (les faenes de batuda tenien lloc durant les rigors estivals), i no és per això massa estranya a les rodalies de les antigues eres la presència d'arbres monumentals, pins sobretot.

Els sistemes hídrics del mas

Hem dit que la disponibilitat d'aigua potable ha estat sens dubte el factor més important per a determinar la localització de la casa. La certa riquesa hídrica de la comarca possibilita que un bon nombre de masos tinguen la seua font natural o el seu alcavó. En altres casos, el subministrament d'aigua havia de fer-se d'un aljub. En general, aquestes punts d'aigua iles seues instal·lacions annexes se situaven a l'exterior del mas, no rarament a una certa (no excessiva) distància, qüotidianament recorreguda per la masera. Per això les considerarem com a pròpies de l'espai domèstic exterior. Però també hi ha casos en la zona d'aljub interior, és a dir, aquell que arreplega l'aigua de la teulada a través de canals i l'emmagatzema en una cisterna subterrània. Seria interessant, sens subte, comptar amb el llistat complet del sistemes d'aprovisionament d'aigua de beure dels masos i cases de Mariola.

L'aigua, quan sorgia, i únicament aleshores, era disponible per al consum humà. D'ací, únicament del brollador, es prenia per al consum humà, normalment arreplegada amb als cànsters per les dones. Caiguda a la pica, ja no és disponible per als humans, però si per als animals. A voltes hi ha un abeurador separat. I de vegades l'aigua va tot seguit a un llavador. Finalment, l'aigua s'emmagatzema en una bassa. El sistema font-abeurador-llavador-bassa, doncs, és un complex estratègic indicador d'una saviesa. Fixem-nos (i ara és un ensenyament, en aquest temps de disbauxa hídrica), l'aigua brollada no té un únic ús. L'aigua lleugerament embrutada perquè hi han ficat el morro els animals, si no apta per al consum humà, resulta perfectament utilitzable per a rentar la roba, i l'aigua utilitzada per a rentar, és perfectament utilitzable per al reg.

A diferència d'altres llocs, ací el regadiu ve lligat a fonts, vist que quasi tota l'aigua és de brolladors (se n'exceptuen alguns pocs casos d'assut en l'àrea del naixement del Vinalopó o altres). Les fonts de cabal de una certa importància han donat lloc a sistemes de regadiu un poc més complexos, en què participaven diversos propietaris de terres, i on havia d'existir, doncs, una sèrie de normes per ordenar la comunitat de regants.

Els sistemes hídrics tradicionals són, per una altra part, hàbitats essencials per ala conservació de tota aquella part de la biodiversitat que depen de l'aigua: plantes higròfiles, amfibis, odonats, mol·luscs, etc., etc.. Segons la idea tan estesa que la 'natura' és quelcom sempre deslligat de l'home, tendim a pensar en les faunes i flores aquàtiques com vinculades als cursos naturals d'aigua, sense adonar-nos que la major part d'aquesta biodiversitat, en els nostres sistemes, fins i tot en els parcs naturals, depen d'aquests sistemes tradicionals d'ús de l'aigua.

Ens falta l'estudi de la saviesa hídrica dels nostres avantpassats. Potser no hi ha un símbol tan dur de la degradació de tot un món, de tot un paisatge com les fonts seques, les canalitzacions trencades, les basses plenes de brossa. I quan un índex com a aquests és tan unànim, sense proposar-s'ho, és perquè toca una part

La flora ornamental del mas

Malgrat que el masero, com tot camperol, és profundament pragmàtic i poc afeccionat a les superfluitats, els aspectes estètics no estan absents del mas. És intrínsec al ser humà el gust per l'estètica, i allí on modifica el medi deixa empremta d'aquesta. Què interessant i il·lustratiu seria un catàleg de motius ornamentals presents en l'àmbit del parc, en fonts, en façanes, també en eines i atifells. Ens revelaria molt sobre la necessitat de bellesa fins i tot en medis on la supervivència és la necessitat primària.

Ací voldriem referir-nos, en concret, a una part menyspreada de la biodiversitat del Parc: la flora ornamental dels masos. Una certa, de vegades considerable, varietat de plantes (entre les més comunes, el lliri clau, les malves, rosers o les liles) no solen faltar ni en els més humils dels masos de Mariola. Una ullada a la taula I ens permet comprovar que aquesta flora aconsegueix també un paper funcional, ja que, a més de les plantes merament ornamentals, hi ha d'altres que tenen un ús culinari o medicinal, com ara el joliver, les malves, la sàlvia o el llorer.

Nom vulgar	Nom científic	%
Absenta	<i>Artemisia absinthium</i> L.	61,54
Alfàbega	<i>Ocimum basilicum</i> L.	30,77
Boix	<i>Buxus sempervirens</i> L.	15,38
Canya india	<i>Phyllostachys aurea</i> L.	15,38
Don-pedro	<i>Mirabilis jalapa</i> L.	38,46
Esparraguera	<i>Asparagus acutifolius</i> L.	30,77
Figuera de pala	<i>Opuntia ficus-barbarica</i> A.	15,38
Gerani	<i>Pelargonium</i> sp. pl.	23,08
Gesmiler groc	<i>Jasminum fruticans</i> L.	30,77
Ginjoler	<i>Zizyphus jujuba</i> Mill.	15,38
Gordolobo	<i>Verbascum thapsus</i> L.	61,54
Herba lluisa	<i>Lippia triphylla</i> O.Kuntze	15,38
Herba-sana	<i>Mentha sativa</i> L.	38,46
Heura	<i>Hedera helix</i> L.	30,77
Joliverd	<i>Petroselinum crispum</i> (Miller) Nym	53,85
Lilera	<i>Syringa vulgaris</i> L.	61,54
Lliri blau	<i>Iris germanica</i> L.	46,15
Llorer	<i>Laurus nobilis</i> L.	53,85
Malva	<i>Lavatera arborea</i> L.	30,77
Mareselva	<i>Lonicera implexa</i> Ait.	15,38
Marfull	<i>Viburnum tinus</i> L.	23,08
Margarites	<i>Chrysanthemum morifolium</i>	46,15
Melissa	<i>Melisa officinalis</i> L.	23,08
Nadaletes, caldereta	<i>Narcissus tazetta</i> L.	38,46
Orenga	<i>Origanum vulgare</i> L.	46,15
Pebrella	<i>Thymus piperella</i> L.	15,38
Penca, card	<i>Cynara cardunculus</i> L.	61,54
Poliol, calament	<i>Calamintha nepeta</i> (L.)	46,15
Raim o raïmet de pastor	<i>Sedum sediforme</i> (Jacq.) Pau	30,77
Romer, romaní	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	46,15
Roser	<i>Rosa</i> sp.pl.	69,23
Rusc	<i>Ruscus aculeatus</i> L.	15,38
Sàlvia	<i>Salvia blancoana</i> Webb. subsp. <i>mariolensis</i>	61,54
Sogra i nora	<i>Salvia microphylla</i> Humb. & al.	46,15
Timó	<i>Thymus vulgaris</i> L.	53,85
Timó reial	<i>Dictamnus hispanicus</i> Webb ex Wilk.	7,69
Vareta de Sant Josep	<i>Philadelphus coronarius</i> L.	23,08
Vinca	<i>Vinca difformis</i> Pourr.	53,85
Violetes	<i>Viola alba</i> Besser.	23,08

Taula I: Espècies de plantes trobades en els jardins dels masos prospectats en el Parc de Mariola. Les xifres de la columna dreta indiquen el percentatge de masos en què cada espècie està present (dades d'Antoni Belda i Francesc Bellod).

És, sens dubte, un àmbit femení, i així, a part de la part davantera de la casa, trobarem cossiols i flors a les rodalies de la font i el llavador, al camí que des de la casa condueix a aquest. La certa regularitat entre la flora ornamental d'una certa zona ens parla d'una història de relacions entre les dones de masos veïns, d'una cultura femenina. I els canvis socials s'hi reflecteixen: ara que tants masos s'ocupen tan sols temporalment, han pres major relleu plantes resistents, com les crasses, que no necessiten la cura contínua que abans la masera podia donar al seu 'jardí'.

Evidentment, en els masos més senyorials els aspectes estètics, ací en part connotadors de prestigi, adquireixen major relleu i la importància del jardí es fa major, tot incrementant-se el nombre d'espècies ornamentals i elements decoratius diversos. Els jardins i zones d'esplai de molts masos de Mariola i rodalies presenten un gran interès a aquest respecte i caldria insistir en la necessitat d'estratègies de preservació d'aquest patrimoni botànic-cultural. A voltes, és il·lustrativa la diferència entre l'esplendor del jardí dels senyorets i les humils plantetes que la masera planta en el llavador, a l'entrada de sa casa o en el camí a la font, en cossiolets o simples pots. Les diferents funcions que acompleixen ambdues flores ens palesen eixa dualitat pròpia del medi camperol, que busca la màxima autosuficiència dins del nivell del mas, també en aquests aspectes, però es veu sotmés alhora a forces i estructures que escapen a aquest nivell.

7.3. Els cultius pròxims i l'horteta

Hi ha cultius que només es troben en les proximitats de la casa. Un masero no plantaria mai els fruiters en bancals massa allunyats, ja que són cultius escassos, que necessiten atenció i vigilància. I són escassos perquè la fruita no es podia dedicar a la producció comercial a gran escala, com l'oli, el vi o el gra: és perible, no es pot emmagatzemar i, per tant, seria inútil tenir més d'uns pocs arbres fruiters. Pomes, pereres, bresquilleres, pruneres, albercoquers de sempre han comptat amb uns pocs arbres situats en els bancals de les rodalies del mas. Aquest producció anava dedicada, en primer lloc, al consum domèstic, i si de cas el que en sobrava es dedicava (uns pocs corbos) a la comercialització en mercats locals. Els grans bancals de pomes que tots hem conegut en la comarca, ocupant l'espai dels cultius extensius, són un fenomen recent (a partir dels anys 60 del segle XX), fet possible per les noves facilitats de conservació i transport (Costa Mas, 1985).

Aquests bancals i marges són un espai molt especial, un dels llocs de major concentració d'espècies i races cultivades. Per exemple, és l'espai dels anomenats 'fruits menors' (veure Barone i Caruso, 1999): nyesples, gínjols, atzeroles, serves, codonys: fruits tardorencs o tardo-estivals majoritàriament. Igualment anouers, avellaners. I llidoners, més utilitzats però per la seua fusta, matèria bàsica per a mànecs de ferramentes agrícoles, que pels seus fruits. Alguns d'aquests arbres (és paradigmàtic a la comarca el cas dels anouers) es localitzen a la vora de canals i sèquies, o a prop de brolladors o llocs humits. Són una estratègia per a aprofitar les inevitables pèrdues d'aigua per infiltració de les conduccions hídriques. Per aquesta raó, determinades obres de *modernització* dels sistemes de regadiu són un colp mortal per a aquests elements. I, podriem dir,

Aquests tres, quatre bancals que envolten els masos són encara un reservori de biodiversitat especialment amenaçada, més que alguns dels endemismes selvàtics de què tant es parla. Quants atzerolers, o nyespleres, per exemple, hi ha ara a Mariola? No passant per la producció de diners, aquest productes eren, en bona mesura, també competència femenina, tant el cultiu (que podia ser compartit amb l'home), com sobretot, la preparació que el justificava: elles

devien fer el codonyat, o conservar en palla les nyeples, per exemple. La mateixa cosa podria dir-se de l'horteta, que podia formar part del mateix espai dels bancals de fruiters. Normalment cada mas disposava d'una certa extensió de regadiu, mantesa amb l'aigua de la bassa, que permetia unes collites de verdures i llegums per a consum propi: tomaques, bajoques, lletugues, melons, convenientment repartir als llarg de l'any a fi que la major part de l'any es disposara de produccions. Ací hi ha (o hi havia) una enorme diversitat agrícola tradicional, amb races sovint pròpies, poc conegudes, moltes de les quals estan perdent-se. I que, paradoxalment, podrien fornir uns recurs molt interessants si hi desenvolupàrem una agricultura de qualitat, lligada a una cultura i a una tradició, l'única que podria ser competitiva hores d'ara, a les nostres terres.

7.4. Els cultius extensius

La part major del territori del mas, les graderies de bancals, es dediquen als cultius transformables en diners. És d'ací d'on l'amo pensa traure el benefici monetari, i el masero la part que li correspon, més enllà de la satisfacció de les necessitats bàsiques, que acomplia bàsicament l'horteta i els bancals de fruiters (i en el *monte*).

Els productes comercials han de ser productes emmagatzemables, no peribles: el vi, l'oli i el gra, l'anomenada *trilogia mediterrània*. Aquesta denominació ens mostra fins a quin punt la història l'escriuen des de la ciutats, des dels interessos dels poders. Si depenguera només del camperol, mai no s'haguera produït tant d'oli, tant de vi, i ni tan sols tant de blat. En realitat, per la cuina del mas, eixe àmbit on s'expressen les verdaderes necessitats tròfiques de la família (per això és tan interessant com dèiem, per a l'estudi ecològic), passen més llegums i verdures que oli o vi. Les necessitats de la família d'oli o de vi se satisfarien, de fet, amb unes poques oliveres i poc més d'un bancal de vinya.

El blat, el cereal en general, ha sigut el cultiu majoritari en estes terres. L'esforç per adaptar un territori a la producció de cereals és el primer condicionant per a comprendre la construcció del nostre paisatge. Tot masero vol disposar del seu blat (a part d'aquell que li exigeix l'amo, per exemple la meitat). Per a ell, el blat emmagatzemat al mas després de la batuda és el primer indicador de capacitat de supervivència en aquest medi hostil, tant com a recurs tròfic propi com per ser mercantilitzable o intercanviable per altres queviures. De fet, i al contrari que en altres comarques properes més seques, el cereal era a Mariola una de les produccions comercials bàsiques, juntament amb l'oli i, en part, el vi (Torró Gil, 1994).

Determinat per aquestes constriccions, l'esforç del masero per la construcció de tot un món de bancals on obtenir aquests tres productes resulta colpidor. Ací, en aquesta tasca ingent de modificació del relleu, de retenció del sòl, de transport de cantals per alçar marges, tenim el verdader monument col·lectiu, històric-cultural i paisatgístic de les nostres contrades. L'aprofitament i modificació dels fluxos d'aigua, de les orientacions, de les natures del substrat és la gran empremta humana sobre els sistemes ecològics, i expressió d'una sèrie de coneixements que, a mesura que es perden, al mateix temps que s'afonen els marges, ens deixen en pitjors condicions per a gestionar els nostres espais naturals.

7.5. La forest

En zones com la nostra, certes visions ecologistes ingènues, o el conservacionisme més simplista, tendeixen a pensar en el bosc (a Mariola, principalment pinars, amb les seues orles de matollars) com el principal objecte de protecció. Així, allò de major valor 'ecològic' seria

un bosc, interromput de tant en tant (malauradament, dirien molts) per terres cultivades i altres intervencions humanes. D'aquesta manera, els boscos han passat a ser el centre d'atenció dels plans de gestió, el cor del parc. Una manera de percebre el territori radicalment oposada a la dels seus creadors, els quals, com diem, veuen i gestionen des de sa casa. Per a ells, la forest, el *monte*, és un espai perifèric al mas i als seus conreus, integrat en el seu sistema adaptatiu.

Aquesta diferència de percepció no deixa de tenir conseqüències greus per a la sostenibilitat de l'ecosistema, ja que si no es veuen les coses com les veia qui, de fet, ha construït el paisatge, resulta molt difícil comprendre què és la forest, tal com l'hem rebuda, i els seus factors determinants. Perquè fins i tot allò que no ha sigut mai cultivat, ha sigut manejat d'una manera o una altra. S'hi ha fet carbó, llenya, fusta, s'hi ha pasturat, s'hi han fet botges, herbes, caragols, cacera, bolets: activitats que han anat conformant l'estructura d'allò que ara anomenem bosc, o forest. Així, la forest és també un producte humà, un producte del mas.

Però en el sistema tradicional, la serra és, en primer lloc, l'espai d'on es trau, via el fem del ramat, la fertilitat dels camps de cultiu. Per una altra banda, el matollar és el subministrador bàsic de llenya. Sense ell, la llar, l'estòmac del mas, no funcionaria. És també el subministrador de llenya, és a dir, de combustible (el carbó era un producte dedicat a la comercialització). Fixem-nos que hem dit, subministrador de llenya, perquè els maseros a penes consumeixen fusta. Les sollicituds documentades en segles passats per a tallar arbres de fusta en la zona parlen tan sols de necessitats de bigues i jàssenes per a construir o refer teulades, o construccions annexes (corrals, almàsseres). Un consum, com podem imaginar, bastant limitat. El mobiliari del mas, per altra banda, es redueix als llits (el matrimoni, perquè els fills s'acontentaven sovint amb simples màrfegues), l'arca, dipositaria de l'eixovar familiar, una taula i unes cadires. I això es podia fer feia amb fustes d'arbut o de rames. Les ferramentes utilitzaven fustes com la del llidoner.

El tret paisatgístic més acusat de la decadència del mas en els últims temps ha sigut el creixement de la superfície inculta, *del monte*. Normalment els bancals menys productius, en posicions elevades, per exemple, han estat els primers en ser abandonats. Actualment, bona part del que es considera bosc, són invasions recents dels pins sobre antics bancals o sobre pastures. I això no ha sigut sempre bo des del punt de vista estrictament ecològic, ni per a la fauna salvatge ni per a la flora. En concret, ha sigut quasi absoluta la desaparició de les pastures i, amb elles, d'una part important de la biodiversitat del sistema.

8. LA MASERA

Quan es parla de la construcció del paisatge per *l'home* pot semblar que ens referim a un ser homogeni, abstracte, com si el concepte *home* incloguera sempre persones iguals. Però el cas és que no existeix un prototipus humà: la paraula *home*, tal com la utilitzem ací, inclou una gran diversitat: l'home és divers, s'organitza (organitza la seua acció) mitjançant un repart de faenes segons les diferències que percep (o crea) dins del grup social. Dins de la unitat familiar del mas, l'acció adaptativa és un conjunt d'accions diferents que fan persones diferents segons sexe i edat.

Entre els espais del mas que hem descrit adés n'hi ha alguns que són femenins i que reflecteixen les tasques que la dona exerceix en la cultura tradicional camperola. És el "*triangle de cada dia, amb la cuina, el corral i el safareig com a vèrtexs*", de què parlava

l'escriptor Bernat Capó. Una part essencial, un nucli de la supervivència del mas, i per tant del seu paisatge: menjar, beure, la higiene i eixes faenes modestes que, malgrat la seua 'insignificància', són les que, en el fons, salven una família. Ella porta de matí amb els cànters, tots els dies, des de la font fins el canterer, l'aigua que beurà la família. Ella, llavant la roba i escurant, i netejant la casa, mantindrà la higiene del mas. Ella sap fer sabó. Ella s'ocupa del ramat menor, en especial les gallines, i podrà així, venent algunes dotzenes d'ous o un pollastre, aconseguir aquells queviures que no es poden produir al mas: sardines de bota, ciris, bacallar, roba. En emergències, la dona es mobilitza i amb aquestes vendes garantirà la supervivència del mas. Calladament, ella és garantia d'estabilitat, en especial en situacions de crisi. Que interessant seria el testimoni oral de les dones per a capir les raons de la permanència del mas al llarg del segle, malgrat les penúries periòdiques. Els mecanismes establitzadors en situacions crítiques són fonamentals en l'anàlisi dels ecosistemes, però no deixa de ser significatiu que tot allò que ha sigut competència femenina s'haja considerat irrellevant. Si les activitats tradicionals masculines han despertat un cert interès etnològic (però, insistim, quasi mai des del punt de vista pròpiament ambiental), les activitats femenines, tan lligades però a l'estabilitat, semblen no haver existit mai en el sistema del mas. Certament quan es parla d'activitats tradicionals i de la seua relació amb els sistemes naturals, es pot trobar alguna informació sobre la influència del pasturatge, del carboneig, de l'extracció de llenya. Però, ens preguntem: algú prendria en seri un estudi de la importància adaptativa, ecològica, de la cura de les gallines, o del portar aigua de la font a casa amb els cànters?

Hi ha una cultura, uns coneixements ecològics (en el sentit de ser adaptatius a un determinat ambient), que només les dones han posseït. No ens adonem, per exemple, que els fruits menors de què parlavem, desapareixen també perquè ja no hi ha qui faça conserves, o sàpia preparar-los. I que ací, en certes coses tradicionalment femenines, hi ha elements importants per al futur dels nostres paisatges.

9. MIRADES CAP AL FUTUR

La qüestió bàsica, la que ens hauria de preocupar a tots quan contemplem la ruïna actual del mas, és com conservarem un sistema paisatgístic, i la biodiversitat a ell associat, si desapareixen aquells que l'han creat i mantingut al llarg dels segles. Com gestionarem Mariola sense maseros? Com podrem substituir el seu paper? Algú, a més, sabria fer-ho? Un dels grans ecòlegs espanyols, Fernando González Bernáldez, qui va ser catedràtic de la Universitat Autònoma de Madrid, ho va dir fa ja una quinzena d'anys: *“En nuestro país existen además tradiciones favorables al diseño de una política de conservación y regeneración de la cubierta vegetal, pues es posible inspirarse en muchas soluciones relativas tanto al empleo del ganado como del fuego, así como de los poco estudiados sistemas silvopastorales. En todo ello tenemos ventaja sobre países mediterráneos más modernos, siempre que no dejemos de aprovechar todas esas tradiciones antes de que se extingan”* (González Bernáldez, 1990). El temps va passant i els coneixements tradicionals van perdent-se. A casa nostra almenys, l'avantatge esmentat per González Bernáldez no està sent aprofitat. Cada masero que mor significa una pèrdua d'informació sobre com gestionar els nostre parc, pèrdua que mai no substituirà ni el programa de recerca ecològica més car i ambiciós (gens previsible, a més, en les nostres circumstàncies).

Davant la magnitud dels canvis socio-ambientals presents, potser fariem bé en mirar les països del nostre entorn. Les coses no són gens fàcils en cap lloc: a França, Itàlia, tots els països mediterranis, s'enfronten amb problemes semblants, però és que allò no se sol pensar

que la solució passe, o no a tal extrem, per fer macro-urbanitzacions ni camps de golf per a estrangers cada cinc kilòmetres, ni urbanitzacions vulgars, ni per permetre hotels enormes en els parcs naturals, ni per dir que conservació del patrimoni és deixar que els masos caiguen o deixar-ne relíquies aïllades del seu sentit. Es procura aprofitar les potencialitats del sistema, incloent és clar les potencialitats humanes, per a produir beneficis en les noves circumstàncies. Es reflecteix ací sobre les directrius de les polítiques europees a aquest respecte, sobre quines polítiques hi ha per estimular de veritat el manteniment de les explotacions agràries, a fi de conservar la riquesa ambiental? Preservar construccions, elements patrimonials, està bé. Però el seu sentit es perd quan es conserven únicament com a objectes, no com a part d'un sistema funcional. Perquè han sorgit com a part d'un sistema, no com a coses independents: són part de processos. I aquests processos, vist que busquen la supervivència en un medi determinat, són processos ecològics. Conservar 'coses', andròmines no és ecologia: és museística còmoda. L'ecologia de debò conserva el sistema, el marc vital del qual eixes coses formen part.

Un parc natural mort, simple escenari, pot ser assimilable per als estrangers ignorants del que tenen davant els ulls, però és un fracàs per a les gents de la terra. En el manteniment de la seua riquesa biològica (en tots els sentits, incloent els cultius), escènica i cultural hauria de buscar fonts de riquesa socio-econòmica noves. Aquesta conservació, no de coses o elements, sinó de processos vius (incloent els humans), necessita una revitalització que, en el nou context, garantira un verdader benefici social, que mantinguera els valors socio-culturals i ecològics, i fins i tot emotius i identitaris del mas. El que suggereixen els versos de l'alcoià Manolo Rodríguez Castelló, quelcom viu, dinàmic, que salta, que borda, que emociona, que és la nostra vida: això és un verdader espai protegit. No un espai mort, fixe, de museu, d'*eco-centre*, en un concepte simplista de 'natura' que acaba justificant en el fons la desconexió vital de la gent amb el seu entorn. L'espai dels masos era de tots nosaltres. Aquest és l'"únic paisatge" que tenim (els foranis poden triar d'altres, nosaltres no). L'espai de les urbanitzacions, que destrueix el que hi ha havia abans, és espai privat, que ens n'exclou, no tan sols físicament, sinó pèrdua de territori, de vida, de saviesa ancestral, de personalitat. Destrucció de la memòria personal i col·lectiva que banya ací cada palm de terra. Hauriem d'adonar-nos que 'conservar', ací, en la nostra terra, no significa únicament conservar animals ni plantes (però també), sinó especialment conservar-nos, conservar allò que construeix la part més íntima del nostre ser. Per això, el mas és tot un símbol.

La desconexió actual és també un oblit del paper de les dones en la construcció d'un paisatge que ara considerem valuós. Tanmateix, quantes possibilitats de futur per al nostre paisatge si els coneixements femenins tradicionals es revaluaren, per exemple en el marc d'un turisme rural respectuós, productiu, o de la comercialització de productes tradicionals! També les activitats d'educació ambiental necessiten una revisió, o per dir millor, un enriquiment que passara pel mas. Per exemple, es transmet una idea empobridora de l'ecosistema de Mariola, o fins i tot falsa quan s'ensenya el 'bosc', els 'ecosistemes', sense passar pel mas, més encara quan aquest es menyspreua, quan es miren amb indiferència les ruïnes, quan no es considera, ni s'ensenya la veritat: que la ruïna del mas ens enfronta amb un futur incert. Una tal educació ambiental no és únicament que ignore un factor essencial per a comprendre el paisatge tal com és: el que és més greu és que distorsiona de raïl el que ací vol dir 'natura'. En la nostra opinió, més que des d'eco-centres aliens a l'entorn, encaixats artificialment en el paisatge, la natura, la d'ací, s'apren des del mas. Podriem concloure dient que declarar un parc natural en estes terres i que el masero no se'n beneficiés, que ni tan sols trobe un reconeixement moral a la seua labor en crear el que ara considerem tan formós, no és ja una injustícia: és un suïcidi per al parc. Protegir està bé, conèixer la fauna i la flora, o fer

catàlegs d'elements patrimonials, també està molt bé, però per tal de gestionar, en un ambient com el que hem descrit, ens falta allò més important: saber com es cultiva un azeroler o es planta un mallol, com es fa un marge, com s'arregla una bassa badada. Si ningú no s'ocupa de saber estes coses, el nostre paisatge de Mariola s'esfondrà. Perquè sense el masero, sense el seu esforç i la seua saviesa, no tindrem paisatge. Hi haurà, potser, masses extenses de pinar i matollars, més o menys sostenibles o propenses als incendis i a plagues de tota mena, ruïnes de masos i una caiguda de la biodiversitat i de la riquesa d'ambients. I al voltant, especulació.

BIBLIOGRAFIA

- BARONE, E. I CARUSO, T. (1999): The Mediterranean agrobiodiversity wealth: an overview of minor fruit tree species. *Report of the IPGR Conference. ICARDA, Aleppo (Síria), 9-11 febrer 1998*. Pp.: 31-42.
- CAPÓ, B. 1978. *Estampes pobletanes*. Impremta Fermar, València.
- CEBRIÁN GIMENO, R. 2005. La masia. La colonització agrària de la muntanya valenciana. *Revista Mètode*, Universitat de València, nº 48: 46-55.
- CEC (Centre d'Estudis Contestans). 1990. *L'olivera i l'oli al Comtat*. Cocentaina.
- COOLEN, H. (2005): The meaning of dwellings. An ecological perspective. *ENHR Housing Conference*, Reykjavik, 29 juny-3 juliol 2005.
- COSTA MAS, J. 1985. Explotaciones agrarias de Les Valls d'Alcoi: el mas, la empresa familiar y el agricultor alternante. *Investigaciones Geográficas* 3: 83-115.
- CROW, T.,R.; HOST, G.E.; MLADENOFF, D.J. 1999. Ownership and ecosystem as sources of spatial heterogeneity in forested landscape, Wisconsin, USA. *Landscape Ecology* 14(5): 449-463.
- DEL REY AYNAT, M. 1998. *Arquitectura rural. valenciana : tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat VALENCIANA, VALÈNCIA.
- FLORES ARROYUELO, F. 1987. *El ocaso de la vida tradicional*. Academia Alfonso X el Sabio, Múrcia.
- GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. 1981. *ECOLOGÍA Y PAISAJE*. ED. BLUME, MADRID.
- GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. 1990. Consideraciones ecológico-políticas acerca de la conservación y regeneración de la cubierta vegetal en España. *Ecología* 1: 439-445.
- HERNÁNDEZ PACHECO, F. 1951. Proceso de modificación del paisaje por el hombre. En: *Paisajes y jardines*. Sociedad de Amigos del Paisaje y los Jardines, Madrid.Pp:28-38.
- LAPUCCI, C. 1988. *Il libro delle veglie. Racconti popolari di diavoli, fate e fantasmi*. Garzanti Editore, Milà.
- MARTÍN CANTARINO, C., CAMPO MUÑOZ, A. I RICO ALCARAZ, L. (en premsa). *El paisatge de Petrer*. Excm. Ajuntament de Petrer, Petrer.
- RVF (Revista Valenciana de Folklore). 2004. *Dossier: La matança del porc*. Nº 4/5 (2003/2004).Asociació d'Estudis Folklorics "Grup d'Alacant". Alacant.
- SEGUÍ SEGUÍ, J. 1999. La muntanya i els pastors: aspectes del pasturatge tradicional d'ovins i caprins a les muntanyes del nord d'Alacant. *Recerques del Museu d'Alcoi* 8: 45-52.
- SEIJO ALONSO, F.G. 1973. *La cocina alicantina (La cuina y el menjar alacantí)*. Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant.
- TOLEDO, V.M. 1993. La racionalidad ecológica de la producción campesina. En: Sevilla Guzmán, E. i González de Molina, M. (Eds.): *Ecología, campesinado e historia*. Pp.: 197-218. Ed. de la Piqueta, Madrid.
- REY AYNAT, M DEL. 1998. *Arquitectura rural. valenciana : tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València.
- TORRÓ GIL, L. 1994. *Abans de la indústria. Alcoi als inicis dels sis-cents*. Universitat d'Alacant – Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant.
- VILA, M.A. 1980. *La casa rural a Catalunya*. Edícola 62, Barcelona.